
УДК 031:061.12(477)

Світлана Старовойт

кандидат історичних наук, заввідділу археографії,

Інститут архівознавства НБУ імені В.І. Вернадського

«Українська радянська енциклопедія» та АН УРСР

«Українська радянська енциклопедія» (далі — УРЕ) стала першим і найбільшим за кількістю томів національним енциклопедичним проектом на теренах колишнього СРСР. Інші республіки почали публікувати свої енциклопедії значно пізніше — у 1968—1981 рр. [1]. Історія створення української енциклопедії не була простою. Першим двом її етапам присвячено наукові розвідки С. Борчука [2, 3, 4], М. Фельбаби [5], Т. Демиденко [6]. Частково цієї теми торкався дослідник громадсько-політичної та наукової діяльності М. П. Бажана А. Теличко [7, 8]. Однак етап заключний, який увінчався публікацією 17-ти томів видання, наразі мало висвітлений у фаховій літературі.

Відродження УРЕ у 1950-х роках було другою спробою розгорнути цей проект на базі АН УРСР. Постанову про організацію Видавництва УРЕ Президія АН УРСР прийняла 28 листопада 1957 р. [9: 50]. Усвідомлюючи масштаби проекту, керівництво Академії наук уважало, що зможе забезпечити видання УРЕ лише за певних умов: наявності відповідного приміщення для Головної редакції енциклопедії та окремої поліграфічної бази (видавничі потужності АН УРСР в той час не забезпечували повністю її власні потреби), про що виявило турботу задовго до появи згаданої постанови. Обговорення питання зафіксовано в протоколі засідання Президії АН УРСР від 22 листопада 1956 р. та відповідній постанові [10: 133, 141]. Багато в чому успіх проекту залежав від рівня фінансового забезпечення і наявності професійних редакторських кадрів, а для цього були потрібні самостійний кошторис для УРЕ та додаткові штати. Всі названі вище питання АН УРСР пропонувала зазначити в майбутній урядовій постанові про створення УРЕ.

Оприлюднена 18 грудня 1957 р. спільна постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про видання Української радянської енциклопедії» [11: 304—306], передбачала поновлення підготовки УРЕ, поклала видання енциклопедії на АН УРСР, зобов'язувала її керівництво протягом місяця скласти загальний кошторис витрат на видання на 1958 р., забезпечити редакцію УРЕ службовим приміщенням. Міністерство культури УРСР мало надати окрему поліграфічну базу з огляду на складність і обсяги майбутнього видання. Ця постанова декларувала також основні завдання видавничого проекту, принципи його підготовки та обсяг. В енциклопедії мали широко висвітлюватися досягнення України в галузі економіки, науки, культури, мистецтва і сама вона мала стати систематизованим зведенням знань і універсальним довідником для широких громадських кіл. Обсяг визначався 15—16 томами по 36 друкованих аркушів кожний; наклад — 100 тис. примірників кожного тому; час підготовки і публікація — протягом 1958—1962 рр. за умови виходу першого том у 1959 р., а починаючи з 1960 р. — по п'ять томів щороку.

Нею ж затверджувався склад Головної редакційної колегії УРЕ, до якого увійшли члени та співробітники АН УРСР: академіки М. П. Бажан як головний редактор, В. Г. Бондарчук, О. І. Білецький, І. К. Білодід, П. А. Власюк, Ю. К. Делімарський, Д. К. Зеров, Р. Є. Кавецький, О. Є. Корнійчук, В. М. Корецький, М. В. Корноухов, О. П. Маркевич, О. В. Палладін, П. М. Першин, Б. В. Гнеденко, М. В. Птуха, М. Т. Рильський, Л. М. Ревуцький, О. Н. Соколовський, К. Ф. Стародубов, П. Г. Тичина та О. Н. Щербань, члени-кореспонденти О. Ф. Макарченко, Д. Х. Острянин та К. І. Татомир, доктори наук І. О. Гуржій, О. З. Жмудський, Г. В. Карпенко як заступник головного редактора, І. П. Крип'якевич, О. О. Нестеренко, М. В. Пасічник та З. П. Шульга, кандидати наук К. Г. Гуслистий, О. К. Касименко, І. Д. Назаренко, В. М. Самофалов, М. З. Шамота та Ф. П. Шевченко, дійсні члени Академії будівництва і архітектури УРСР Г. В. Головка та А. М. Комар, народний артист СРСР К. Ф. Данькевич, заслужені діячі мистецтв композитор П. О. Козицький та актор І. І. Чабаненко, народний художник СРСР В. І. Касіян. Як бачимо, представники АН УРСР склали понад 80 % загальної чисельності.

Регламентувала згадана постанова і деякі суто фінансові та технічні питання, наприклад, розмір посадових окладів працівників наукової редакції, порядок та суми оплати авторської праці (залежно від оригінальності статей, їх якості, терміновості виконання), формат майбутнього видання і вартість.

До організації Головної редакції АН УРСР приступила одразу після виходу урядової постанови. На засіданні Президії АН УРСР 27 грудня 1957 р. розглянуто питання про остаточне формування її штатного розпису та кошторису, приміщення для роботи. З приводу останнього вирішено було звернутися з клопотанням до РМ УРСР [12: 286, 288]. На цьому засіданні відбулося і перше кадрове призначення — тимчасово на посаді завідувача виробничого відділу спеціальної наукової редакції УРЕ було затверджено С. В. Розумовського. Відповідно до традиційної схеми прийняття рішень в розвиток урядової постанови постановою Президії АН УРСР від 23 січня 1958 р. М. П. Бажана призначено головним редактором УРЕ [13: 203] і покладено початок формуванню штату Головної редакції, яке відбувалося протягом 1958—1960 рр. Дві ключові посади у її складі від самого початку зайняли співробітники установ АН УРСР: з 31 січня 1958 р. на посаді відповідального секретаря затвердили с.н.с. Сектору держави і права АН УРСР к.і.н. В. М. Терлецького [13: 234], а з 7 квітня 1958 р. на посаді заступника головного редактора — завідувача відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР д.б.н. І. Г. Підоплічка [14: 63]. У 1958 р. окремі редакції очолили: педагогіки і народної освіти — к.пед.н. М. П. Ніжинський, історії, археології і етнографії — к.і.н. М. Д. Дятленко [14: 266] (у 1959 р. його змінив к.і.н. І. І. Компанієць), історії партії та філософії — к.і.н. В. С. Костенко [15: 4], мистецтв — к.філол.н. Я. П. Білоштан [16: 40] (у 1960 р. його змінив к.філол.н. О. К. Бабишкін), біології та медицини — к.мед.н. Ю. М. Квітницький-Рижов, літератури, мови і фольклору — член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилюк [16: 149, 150] (у 1960 р. його змінив к.філол.н. Я. П. Білоштан), теорії і історії держави і права — к.ю.н. Б. М. Бабій (у 1960 р. його змінив к.ю.н. І. М. Разнатовський), економіки — к.е.н.

Л. М. Корецький [17: 68]. У 1959 р. на посади завідувачів редакцій прийнято: загальної історії — к.і.н. В. Н. Гулевича [18: 248], літературно-контрольної — Ю. М. Доленка, техніки будівництва і архітектури — Г. О. Лебедєва, словника — Г. М. Пластуна, сільського господарства — к.т.м. М. І. Полякова, фізико-математичних і хімічних наук — Д. Ю. Чепура, [19: 72, 78, 79]; у 1960 р. зараховано на посади завідувачів редакції ілюстрацій і картотек Д. І. Кульбака та науково-контрольної редакції — Г. А. Шведа [20: 8, 16], затверджено на посадах завідувачів редакції геології та географії — к.г.-м.н. В. П. Франчук, редакції бібліографії — Ю. О. Меженка [21: 5]. Остаточне оформлення УРЕ як структурної одиниці Академії наук було закріплене постановою Президії АН УРСР 10 липня 1958 р., за якою Головна редакція УРЕ підпорядковувалась Президії на правах науководослідної установи [22: 132]. Куратором діяльності Головної редакції УРЕ від Президії АН УРСР був призначений академік О. Н. Щербань [16: 255].

Обсяг реалізації урядової постанови за півроку після її виходу особливо не втішав [23: 4—6]. Замість окремого приміщення Головна редакція УРЕ отримала 11 кімнат у будинку по вул. Пушкінській, 28, де розмістився лише адміністративно-управлінський апарат і не було ніякої можливості розгорнути редакційно-виробничу роботу. Розрахунок потреб про необхідні приміщення, направлений її керівництвом до РМ УРСР в листі від 16 квітня 1958 р., до уваги взятий не був. Тільки у 1959 р. редакція отримала приміщення за адресою вул. Леніна, 51-а, де й зараз діє її «праонука» — державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Питання поліграфічної бази стояло так само гостро. Посадові оклади працівникам Головної редакції УРЕ були меншими від зазначених в постанові і це створювало труднощі в залученні на постійну роботу до Головної редакції УРЕ висококваліфікованих науковців-киян. Запрошувані з інших міст України потребували забезпечення житлом, якого теж не було.

Очевидно, що тільки члени Головної редакції УРЕ не могли забезпечити підготовку і вихід першого тому енциклопедії у 1959 р. Тому керівництво АН УРСР зобов'язало директорів всіх академічних установ організувати на засіданнях їхніх вчених рад широке обговорення енциклопедичних словників і статей, а також всебічно допомагати науковим редакторам Головної редакції УРЕ шляхом надання консультацій, довідкових матеріалів, вільного і оперативного доступу до фондів інститутських бібліотек тощо. Як було зазначено у пункті 2 відповідної постанови Президії АН УРСР від 26 вересня 1958 р. «вважати підготовку матеріалів для УРЕ одним з найважливіших завдань наукових працівників — авторів, рецензентів і редакторів статей УРЕ» [15: 143]. Одним із способів залучення до підготовки енциклопедії фахівців високого рівня стало активне спонукання працівників академічних установ до енциклопедичної праці з боку керівництва АН УРСР, за чого воно йшло на деякі поступки навіть в питаннях трудової дисципліни. Як виняток, співробітникам установ АН УРСР, які працювали в Головній редакції УРЕ, а також співробітникам УРЕ, які працювали в академічних установах, таке сумісництво було дозволено [24: 173].

Ще один сприятливий крок для успішного виконання роботи полягав у низці

спеціально прийняти заходів щодо надання членам наукового колективу Головної редакції УРЕ права користування літературою з фондів Державної публічної бібліотеки УРСР [25: 82—83]. Вони отримали можливість першочергового користування іноземними енциклопедіями, бібліографічною та довідковою літературою, що зберігалася тільки в одному примірнику. Також у одному з залів Бібліотеки було організовано обслуговування завідувачів галузевими редакціями і наукових редакторів УРЕ (правда лімітоване — до 10 осіб) та налагоджено систематичне бібліографічне обслуговування Головної редакції УРЕ, що полягало у підборі бібліографічних джерел та наданні консультацій з питань бібліографії.

Стан підготовки УРЕ неодноразово ставав предметом розгляду на засіданнях Президії АН УРСР. На червневому засіданні 1959 р. увага була сконцентрована на якості підготовлених матеріалів енциклопедії, кадровому та поліграфічному забезпеченні. Тоді, щоб якнайшвидше укомплектувати кадрами науково-редакційний і виробничий апарат, зобов'язали керівників наукових установ сприяти переходу на роботу до УРЕ працівників, у яких була зацікавлена Головна редакція для формування свого кадрового складу, що на наш погляд, є рішенням безпрецедентним [26: 89].

Попри всі об'єктивні причини, що ускладнювали роботу перший том планувався видати до кінця 1959 р. У жовтні був схвалений порядок та список його розсилки, а в листопаді створена комісія Президії АН УРСР для обговорення макета тому під керівництвом академіка О. Н. Щербаня, членам якої доручили організувати обговорення в академічних установах [27: 117]. Щодо розповсюдження тому проводилась широка рекламна кампанія не тільки на території СРСР, а й за кордоном.

Загалом до укладання першого тому було залучено 1054 автори, серед яких було 69 академіків АН УРСР, АН СРСР та галузевих академій, 153 професори і доктори наук, 569 доцентів і кандидатів наук [26: 86]. На час його виходу стан поліграфічної бази, не зважаючи на неодноразові спроби як керівництва АН УРСР, так і керівництва УРЕ розв'язати цю проблему на різних владних рівнях, не змінився. Том друкувався в умовах невідповідності поліграфічних підприємств до такого складного і відповідального видання. Це створило додаткові труднощі для Головної редакції УРЕ і дещо відтягнуло термін його виходу в світ з 1959 р. на початок 1960 р.: фактично том вийшов у лютому 1960 р., а його тираж друкувався протягом лютого-травня. Поліграфічне виготовлення другого і наступних томів знаходилося під загрозою зриву.

Такий стан речей змусив М. П. Бажана звернутися з низкою пропозицій до різних інстанцій — Президії АН УРСР, РМ УРСР та ЦК КПУ. Насамперед вони торкалися зобов'язань Головополіграфвидаву щодо забезпечення на поліграфічних потужностях його підприємств планового друку томів УРЕ. Серед стратегічних висувалася пропозиція сконцентрувати всі поліграфічні процеси на одному підприємстві. З доповіддю про стан підготовки УРЕ та проблемні місця в діяльності Головної редакції М. П. Бажан виступав на засіданні Президії АН УРСР 31 жовтня 1960 р. Його співдоповідачем був голова комісії Президії АН УРСР

академік В. П. Комісаренко. Серед досягнутих результатів згадувалося визначення методичних принципів побудови структури енциклопедії, видання посібника «Методичні вказівки для редакторів і авторів УРЕ», складання 42 тематичних словників до УРЕ, що охопили близько 60 тис. термінів. Подавалася хронологія підготовки томів і згадувалися схвальні відгуки про їх вихід у пресі [29: 92—94]. Президія констатувала, що в цілому Головна редакція УРЕ справляється з покладеним на неї завданням по виданню 16-томної енциклопедії. Однак, деякі з питань її діяльності вирішила винести на розгляд РМ УРСР. Зокрема, просила зобов'язати Міністерство культури УРСР виконати урядову постанову в частині щодо забезпечення поліграфічної бази, дозволити Головній редакції залучити до роботи в УРЕ за штатним сумісництвом низку висококваліфікованих фахівців, клопоталася про щорічний друк чотирьох томів УРЕ замість п'яти (починаючи з 1961 р.) з тим, щоб закінчити все видання у 1964 р. Цікаво, що висловлювалася думка про доцільність після завершення видання всіх 16 томів енциклопедії видати окремих 17-й том повністю присвячений Україні [30: 368—369]. Таким чином, формально організаційний етап становлення видавничого проекту «Українська радянська енциклопедія» було завершено.

Як бачимо, АН УРСР у справі становлення «Української радянської енциклопедії» як видавничого проекту та самостійної установи відіграла надзвичайно важливу роль. Питання про її майбутній статус, принципи фінансування, кадрове та матеріально-технічне забезпечення були опрацьовані в Академії ще на етапі підготовки урядової постанови. Подальше активне сприяння розвитку організаційної діяльності Головної редакції УРЕ, відстоювання на різних владних рівнях її інтересів, стимулювання науковців академічних установ до співпраці в цьому проекті одночасно з основною науковою діяльністю забезпечили успішність підготовки найбільшого національного енциклопедичного видання на теренах колишнього СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. — I: A—DYN. — Tallinn, 1968; Беларуская Савецкая Енцыклапедыя: У 12 т. / Гал. рэд. П. У. Броўка. — Мн., 1969—1975. — Т. 1—12; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. — Bakı, 1974. — Sild 1.
2. Борчук С. Українська радянська енциклопедистка. Скрипниківська доба. (1927 — 1937 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Вип. 18. — С. 55—60.
3. Борчук С. Друга спроба підготовки «Української Радянської Енциклопедії» (1944—1947 рр.) // Галичина. — 2013. — С. 115—124.
4. Борчук С. Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»: «Українська Радянська Енциклопедія» — 2 (1944—1947 рр.) // Краєзнавство. — 2013. — № 1. — С. 188—199.
5. Фельбаба М. Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Відп. ред. П. Т. Тронько. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 362—370.

6. Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944—1947 рр. // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 215—224.
7. Теличко А. М. Громадсько-політична діяльність М. Бажана у 1953—1959 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2007. — № 2. — С. 159—163.
8. Теличко А. М. Громадсько-політична та науково-організаційна діяльність Миколи Бажана // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 Історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2009.— 202 с.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 674, 292 арк.
10. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 699, 492 арк.
11. Там само, спр. 726, 321 арк.
12. Там само, спр. 751, 338 арк.
13. Там само, спр. 806, 401 арк.
14. Там само, спр. 808, 437 арк.
15. Там само, спр. 810, 311 арк.
16. Там само, спр. 811, 379 арк.
17. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Наукові кадри і аспірантура», спр. 248, 229 арк.
18. Там само, спр. 874, 304 арк.
19. Там само, спр. 272, 244 арк.
20. Там само, спр. 286, 104 арк.
21. Там само, спр. 943, 316 арк.
22. Там само, спр. 809, 372 арк.
23. ЦДАВО України ф. 2, оп. 9, спр. 4954, 181 арк.
24. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 941, 300 арк.
25. Там само, спр. 873, 338 арк.
26. Там само, спр. 874, 304 арк.
27. Там само, спр. 877, 293 арк.
28. Там само, спр. 978, 191 арк.
29. Там само, спр. 944, 294 арк.
30. Там само, спр. 976, 405 арк.